

## A Petőfi Társaság első írónöje: Kisfaludy Atala



Az osztrák-orosz túlerő megpecsételte annak a nagy ívű szabadságeszmének a valóra váltását, melyért annyian áldozták fel életüket. A világosi fegyverletétel után az írók táborában is óriási volt a veszteség. Többen meghaltak; Petőfi, Vasvári, sokan börtönbe kerültek; Czuczor Gergely, Degré Alajos, mások bujdosztak vagy visszavonultak; Jókai, Sükei Károly, Arany János, Jósika Miklós, Bulyovszky Gyula; jó néhányukat büntetésből besorozták az osztrák hadseregbe; Vajda János, Lisznyai Kálmán. Az Életképek írógárdája, Petőfi nemzedéke, létszámban és erejében megfogyatkozva vette ki részét az újrakezdés munkájában.<sup>1</sup> Szomorúan, betegen, testben és lélekben meggyötörve; Vörösmarty, Vachott Sándor, Garay... Talán csak páran – Toldy Ferenc, Vahot Imre, Nagy Ignác, Erdélyi János – próbálnak megmaradni az írói pályán. „Csakhogy Toldy a szépírói mozgalmaktól visszavonul, energiáit kizárólag az Új Magyar Múzeumnak és irodalomtörténeti kutatásainak szenteli. Nagy Ignác csupán lapszerkesztőként serénykedik, de nem sokáig, 1854-ben meghal. Vahot is lapszerkesztőként mutatkozik be: akár 48 előtt, mások munkájából él. Erdélyi eleinte Pesten dolgozgat, majd 52-ben, hogy megélhetését biztosítsa, professzornak megy Sárospatakra, az irodalmi élet műhely-mozgalmairól mintegy magamagát rekeszti ki.” – írja Somogyi Sándor.<sup>2</sup>

Úgy tűnt, a szabadságmozgalmaknak vége. A Népek Tavaszának forradalmait sorra leverték. Eszményített, allegorikus képek jelentek meg – legtöbbször titkon – a béklyóba vert Hungáriáról, Itáliáról... A lengyelek tovább harcoltak „a ti szabadságotokért és a mi szabadságunkért”, tovább folytatták titkos szervezkedéseiket. Magyarországon a daccal, összeszorított fogakkal,

passzív rezisztenciával viselt sorsnak, a kor hangulatának kitűnő ábrázolását kapjuk a korszak jeles képviselőjének, Gyulai Pálnak egyik későbbi versében:

Hazáját most jobban szerette,  
Az eltiport, szegény hazát!  
Magyar természet öröklötte,  
Már így van több száz éven át.  
Ha jobb dolgunk van, meg nem férünk.  
Hiúság- és viszálynak élünk,  
S csak akkor csüggünk igazán,  
Ha tönkretettük, a hazán.<sup>3</sup>

Az a politikus – vélekedik Szerb Antal – aki most kerül a nemzet élére és csendes, csaknem tétlen keleti bölcsességével a magyarság megmentője lesz, Deák Ferenc, a legmagasabb politikai arcél, inkább képviseli a fajtát (értsd: a nyugodt magyar fajtát – Cs.G.), mint zseniális elődei, Széchenyi és Kossuth.<sup>4</sup> Persze mindegy hogyan gondoljuk és miként ítéli meg – most már annyiféleképpen – történetírásunk a „haza bölcsének” alakját és tevékenységét, egy biztos; ő volt, ki reményt, megoldást keresett egy megkínzott ország sokat szenvedett népének.

A Szabadságharc leverését követő apátia mégis oszlani kezdett. Az élet, és így az irodalmi is lassan megélénkült. Szerb Antal magyar irodalomtörténetében ezt az időszakot így jellemzi: *„Peragit tranquilla potestas, quae violentia nequit (véghez viszi a csendes erő, amit nem tud az erőszak megtenni), ezzel a mottóval indul meg Toldy lapja az Új Magyar Múzeum, mely az Akadémia csendes, de céltudatos munkálkodásának az orgánuma lesz (1850-62). A hírlapok közt Kemény Zsigmond Pesti Naplója vezet, a passzív rezisztencia legfőbb szóvivője. Minthogy politikáról nem szabad írni, fellendülnek a szépirodalmi folyóiratok. Erdélyi János Szépirodalmi Szemléje, Arany János Szépirodalmi Figyelője (1860-62) és Koszorúja (1863-65) az Athenaeum magas irodaimiségát újíttják fel, még erősebben hangsúlyozva a l'art pour l'art elvét.”*<sup>5</sup>

Kisfaludy Atala költői jelentkezése erre, az 1848-49-es Szabadságharc és az 1867-es kiegyezés közötti kemény, ellentmondásos, abszolutisztikus idősakra esett.

\* \* \*

Kisfaludy Atala a Dunántúl egyik legősibb nemesi családjában született 1836. április 6-án,<sup>6</sup> a Somogy megyei Kötcsén. Szülőházát ma már nem ismerjük. Egyes vélemények szerint a vásártéri Antall, mások szerint a Miklós-féle kúriában,<sup>7</sup> esetleg a Roboz-féle kúriában látta meg a napvilágot.

Kisfaludyék rokonságban voltak Robozékkal – írja Lévai József.<sup>8</sup> Atala apja Mihály, földbirtokos. Családjuk a Csák nemzetségből<sup>9</sup> származott, s rokonaik között tudhatták Kisfaludy Sándort és Károlyt. A rokonság azonban eléggé távoli. A család a XVII. században kettévált. A közös Kisfaludy ős, szépapjuk apja Balázs, Vas megye alispánja és követe (1608). Balázs, Mihály fiának ágán jutunk el Kisfaludy Sándorhoz és Károlyhoz, míg Balázs, István fiának ágán Kisfaludy Atalához.<sup>10</sup>

Az apai ág tehát neves rokonokat vallhatott magáénak. Azonban az anyai ág sem szűkölködött irodalmároknak. Édesanyja Hanovszky Amália, kinek apja Hanovszky János őrnagy Mária Teréziától kapott nemességet és feleségül vette esztergáli Ányos Klárát. Így került Kisfaludy Atala rokonságba Ányos Pállal és Endrődi Sándorral is.<sup>11</sup>

A három Kisfaludynak, mármint Sándornak, Károlynak és Atalának szorosabb kapcsolata nem lehetett. A korkülönbségre való tekintettel sem. Midőn Kisfaludy Atala megszületett, Károly már hat éve halott, s nyolc esztendő, midőn Sándor Sümegen örökre lehunyta a szemét. Ennek ellenére Roboz István a költőnőről írt életrajzában a következőket jegyzi meg: „Tóth Kálmán, Tóth Endre, Kalmár József, Vadnay Károly, Császár Ferenc a legmelegebben érdeklődtek az író tolla iránt, melyet már a kis leányban megáldottak; Kisfaludy Sándor, Czuczor Gergely együtt létök alkalmával látva a kis szavalló, okosan csacsogó leányban a kiváló lelkitulajdonokat.”<sup>12</sup> Természetesen a találkozó nem lehetetlen, de Roboz túlzását sem könnyű felfedezni.

Kisfaludy Atala gyermekéveit, Malvina testvérével együtt leginkább nagyanyjuknál, Ányos Kláránál töltötte Kötcsén. A szociális érzékenységről, segítőkészségéről híres asszony a leányok melegszívű gyámola volt. Atala soha nem tudott meghatottság nélkül gondolni nagyanyjára, lénye örökre bevésődött lelkébe, szívébe. Erre engednek következtetni későbbi versei, elbeszélései. Ilyen maradandó emléket idéz fel az imádott nagyanyjáról, anyjáról, a régi, távolságukban megszépült estékről szóló *Téli est* című költemény.

Zordon este, téli este,  
Zúg a vihar, hull a hó.  
Mily jó a meleg szobácska,  
A kedélyes kandalló...  
Körülötte víg népecske  
Hallgat, örül, búsul, fél:  
Nagyanya a karosszékekben  
Szép tündérregét beszél.

A királylány olyan szép volt,  
Csillag fénylett homlokán.  
Könnye gyöngy volt s ha mosolygott,  
Rózsa nyílt ajakán.  
Szíve jó, mint a galambé,  
Mégis annyit szenvedett,  
Hogy már egy aranymedence  
Gyöngykönnyével tele meg.  
Rémes erdő közepében  
Elhagyottan kesereg...  
„Óh, te szegény szép királylány!”  
Zokognak a gyermekek.  
Szelíden tűr, egy jó tündérÚ  
Mekönyörül bánatán,  
És a milyen bánatos volt,  
Oly boldog lesz ezután.  
„Most is él még, ha meg nem halt!  
Nagyanya így végzi el;  
De a kis nép csak még egyért  
S újra egyért esdekel.

Az anya is ott ül s hallgat,  
És hallgatva elmereng,  
Körülötte a gyermekkor  
Szép tündérregéje leng...  
A kicsinyke, a legkisebb  
Ott pihen hű kebelén.  
Lassan-lassan elbóbiskol  
Édes, biztos nyughelyén.  
Odakünn a vihar tombol.  
Csapdossa az ablakot, ő  
csak szunnyad és mosolyog,  
Mert tavaszról álmodott.  
Azt álmodta, hogy a napnak  
Hő sugára szálla rá:  
Édes anyja éppen akkor  
Rózsás arcát csókolá.

Az emberekkel, a falu különféle rangú és rendű lakóival való mindennapi kapcsolat, a somogyi táj szépsége, a feledhetetlen Balaton ekkor válnak meghatározó élményévé. S nem kisebb iskola számára a művelt család, ahol mindent elsajátíthat, amihez kedve van, bátran válogathat a sokkötetes

könyvtárban. Kötcse hozza meg számára a barátság igazi értelmét. A korban és rangban hozzáillő lányokkal szinte minden nap találkozik. Tizennégyen vannak. A kötcsei barátnők közül különösen kedvelte Antal Kornéliát, a későbbi Kacskovics Károlynét.<sup>13</sup> Játszanak, szórakoznak. Ennek az idilli hangulatnak voltak azonban szomorú pillanatai is. A fiatal lány mindezt akarva-akaratlan összegzi, elraktározza magában, hogy majdan írónőként, költőként papírra vetve újra megfogalmazhassa. Szép példája ennek a „*Mikor a szegény Kajári Náci még élt*” című elbeszélése 1879-ből.<sup>14</sup> Ebben nemcsak szülőfaluja természeti képeit sorolja fel, de a szerencsétlen, kissé terhelt zsidó fiú, Kajári Náci történetén keresztül mély, valós emberi érzésekkel találkozhatunk. Kisfaludy Atalát évek múltán még gyötri a lelkiismeret, talán barátnői helyett is; vajon felelősek voltak-e a szerencsétlen fiú haláláért?

S a gyermekkor emlékei közt felsejlik egy, talán az író számára érdektelen momentum, de a falu kutatói számára érdekes adalék, az állatbőrökkel való kereskedés. Kajári Náci felől érdeklődnek egy falubeli kocsiótól, aki így válaszol: „ – (...) mikor múlt vasárnap éjjel a bőrökkel Fehérvárra indultam, Szólád körül észrevettem, hogy a szegény Náci gyerek is ott üldögél a nyúl bőrök között.”

Kisfaludy Atala tizenhat esztendősen, amikor 1852-ben férjhez megy Szalay Károly<sup>15</sup> ügyvédhez, későbbi országgyűlési képviselőhöz. Kaposvárra költöznek a Michel-féle házba.<sup>16</sup> A kötcsei kapocs azonban élete végéig megmarad.

Lévai József 1989-ben a következőképpen írja le a Szalay házaspár lakóházát.<sup>17</sup> „A Zárda és Esterházy utcák találkozásánál régi ház állott. A földszintes épület nem volt se szép, se csúnya. A régi polgárházak közé tartozott. Két nagy szoba nézett az utcára, közöttük nagy hall kandallóval, az udvar falához tornác támaszkodott. A múlt századbéli ízlés szerint fából készült, szép faragások díszítették, rózsát futattak rá. Az udvarban szép virágoskert két tiszafával. Ezeket 1873-ban ültették, amikor a település száz ilyen ritkaságot kapott Bártfa városától ajándékba. Az utcai bejárat mellett a falon szerény táblán ez volt olvasható: Szalay Károly köz- és váltóügyvéd. Zárda u. 12.” A leírásból világosan kitűnik a házaspár társadalmi helyzete, szép környezet iránti igénye. Bár utcájuk rendkívül sáros és poros, olyannyira, „*hogy a piac nem volt messze innen, – írja Lévai előbb idézett cikkében – de ha a parasztok megtudták, hogy vásárlójuk a Zárda utcában lakik, még egy kincsért sem adtak el semmit, nehogy oda kelljen szállítani*”, nem kétséges Szalayék jó módja és Kaposváron elfogadott tisztaság, úri rangjuk.

Minden lehetőség adva volt tehát, hogy a kötcsei nemes kisasszony férje oldalán gond nélkül, a város meghatározó, műveltségével csillogó asszonyává

válják. A sors azonban nem ennyire kegyes és Kisfaludy Atala életébe szomorú pillanatok is lop.

A fiatalasszonyt nem sokkal házasságkötése után hosszú, lázas betegség veri le a lábáról. Egyetlen vigasza betegségében a könyv. Ekkor olvassa Ariostot s hatására megírja első versét. Aztán egyre többet ír. Versek formálódnak gondolatában, azokat papírra veti. Megmutatja Roboz Istvánnak, a Somogy későbbi szerkesztőjének, újságíróírónak, aki „stilisztikai tekintetben” javít a verseken, egyet elküld a Hölgyfutárnak, ahol 1858. július 20-án meg is jelenik. Címoldalon. Mivel 1862-ig nem írja művei alá családnevét, itt is csupán Atala aláírással közlik a verset. A költemény későbbi, összegyűjtött munkái között is helyet kap (1861, 1880). Mint a költő első nyomtatásban is megjelent verse, lényegesnek tartom közlését:

#### Kérdés

A rét szereti-é  
Jobban hús patakját,  
Vagy a patak a rétet,  
Melynek életet ad? –

Virág szereti-é  
Jobban a harmatot,  
Vagy égi harmat a  
Szomjazó virágot? -

Rózsa szereti-é  
Jobban fényes napját,  
Vagy a fényes nap az  
Érette nyíló rózsát? –

Az éj szereti-é  
Jobban a csillagot,  
Vagy csillag-é az éjt,  
Melyre fényt árasztott?  
– Kedvesemet én így  
Sokszor kérdezgetem.  
Én szeretem é őt  
Jobban, vagy ő engem!?  
Atala<sup>18</sup>

A vers nem igazán remekmű, de nem rosszabb a Hölgyfutárban rendszeresen megjelenő többi versnél. A lap akkori szerkesztője Tóth Kálmán, s

nem kevésbé az olvasóközönség, szívesen fogadja a fiatal költő jelentkezését. A lap gyakran közli a későbbiekben verseit. De ír a *Divatcsarnokba*, a *Családi Körbe*, az *Alföldiek Segély-Albumába*. Ezekről a versekről írja Pintér Jenő, hogy a „szerelmi ábrándok költeményei”.<sup>19</sup> Roboz István a „földi”, mélyebb empátiával és érzelemmel határozza meg Kisfaludy Atala szerepét a korabeli irodalomban: „Az egyedül kesergő Sajó (Jókai Mór álneve – Cs.G.); Tompa „Gólyája” és Szilágyinak rendőrileg megtépett „Emléklapjai” mellett jól esett a bokrok megriasztott énekesei közt egy csalogányt hallgatni, ki csak a természettől tanult, de igaz hangon énekelt.”<sup>20</sup>

Sok helyre meghívják, ahol költőkkel, írókkal találkozhat. Így kerül 1860. június 11-én Balatonfüredre Zöllich Kisfaludy Sándor szobrának leleplezési ünnepségeire. Egy asztalnál ülnek: Eötvös József, Toldy Ferenc, Kisfaludy Atala, Vas Gereben és mások – írja Laczkó András.<sup>21</sup> Itt van a „szepezdi néplantos” Szöllösi Mihál is, ki levelezésben áll Kisfaludy Atalával. Szöllösi Mihál verseket küld a költőnek, aki viszonzásul könyvekkel látja el.

Pár év alatt összegyűlik annyi vers, hogy kötetben való kiadására is gondolhat. Első, összegyűjtött verseit tartalmazó könyv Pesten, Emich Gusztáv nyomdájában jelenik meg 1861-ben; Atala költeményei címmel.

Kisfaludy Atala kötetei ma ritkaságszámba mennek. A fenti 128 oldalas kis könyvecskét, amely 48 verset tartalmaz, az Országos Széchényi Könyvtárban találtam meg.<sup>22</sup> A kötet érdekessége, hogy a belső címlap második oldalán a következő sajátkezű dedikáció olvasható. „Kováts Ignátnénak szeretettel Atala”.

A kötetet „Felejthetetlen Nagyanyó emlékének szentelve” ajánlással indítja a szerző, kitűnő bizonyítékaként annak a szoros és elszakíthatatlan köteléknek, amely Ányos nagyanyjához fűzte. A versek sorrendje bizonyos tematikus válogatásra enged következtetni. Témái a szeretet, rajongás, a táj szépsége, betegség, azaz mindaz, ami általában a művelt, tanult asszonyokat e korban érdekli. A versek azonban ezen érdeklődési szintnél jóval magasabb mércével mérhetők. A *Balaton* című verse négy tételes hasonlat, – amint arra Laczkó András rámutat.<sup>23</sup> A tó változó arcát igyekszik az olvasó számára érzékletessé tenni fantáziaképekkel, ám mégis érzékeltető momentumokkal:

Mint egy kép a túlvilágból,  
Mint egy fény a menyországból,  
Mint egy szép tündérrege:

Oly titoktelt, oly ábrándos,  
Oly égi, oly búbajos

A Balaton kék ege.

Mint a múlt idők emléke,  
Mint az alvó kisdéd képe,  
Mint egy szent harmónia:

Oly merengő, oly borongó,  
Oly édes, oly mosolygó  
A Balaton nyugalma.

Mint a fájó szív küzdelme,  
Mint a jövő vész sejtelme,  
Mint egy lázphantasia:

Oly fájó, oly gyötrelmes,  
Oly kínos, oly sejtelmes  
A Balaton hulláma.  
Mint az örült őrjöngése,

Mint a haldokló nyögése,  
Mint a fájdalom jaja:  
Oly panaszló, oly dűnnyögő,  
Oly rémes, oly öldöklő  
A Balaton vihara.

Szóltunk már arról, hogy súlyos, lázas betegség után kezd verselni. A *Felgyógyulásomkor* című versének első két sorában látomásairól beszél.

Lázás álmaimban  
Angyal szálla hozzám.

A kötetről Arany János Szépirodalmi Figyelőjének Belirodalom rovatában Szász Károly ír méltató cikket. Elismeri a költőnő érdemeit, de helyét is meghatározza irodalmunkban. *„A kezünk alatti füzet érdeme az, hogy írónője felismerte hivatását s belül maradt annak körén. »Atala költeményei« önmagában is kedves jelenség, dalai közt nem egy van, mely – eredetét nem kérve is – figyelmet s teljes elismerést érdemel, – de a mi méltánylatunkat legfőképp igényli: valóság. [...] Ha költőnők helyét kellene irodalmunkban kimutatnom: mindenek előtt be kellene vallanom, hogy Atala lantja igen kevés húrú hangszer, s rajta sem a nagyon mély, sem a nagyon magas hang számára nincs accord; és ezért ami – rendszeren elég sokoldalú – költőink dúsabbja közt helyet nem foglalhat. De mert azon kevés hang, mellyel rendelkezik, tiszta és kedves, mint egyetlen üvegharang csengése: a kedélyesben és*



*gyermekekben gyönyörködök szívesen fogják, csendes óráik szenvedélytelen hangulatában, forgatni lapjait."*<sup>24</sup>

A kötetről tehát tudomást szerez az irodalmi közvélemény. S ez nem kevés! Végeredményben minden negatív megjegyzés ellenére Szász kritikája nem elmarasztaló. A Parnasszusra – úgy tűnt – nyitva az út.

1861. november 6-án Kisfaludy Atala Szabó Richárddal (1820-1873), ki a 40-es évektől kezdődően a nők kedvenc írója volt, megindítják a *Gyermekbarát* című újságot, ahol a költőnő több verse is megjelenik. Ők a laptulajdonosok is. A *Gyermekbarát* azonban nem örvend túlzott népszerűségnek. E korra különben is jellemző, hogy gyermek- és ifjúsági lapjaink színvonala nem éri el az előző évtizedét.<sup>25</sup> Talán éppen ezek miatt az újság, viszonylag rövid időn belül, már 1863 július 25-én meg is szűnik.<sup>26</sup>

A költőnő sokat dolgozik. Bár verseit saját kedvtelésére írja, mégis kötelezi a hírnév, hisz kedvelik és a fővárosi lapok sem haboznak leköszölni költeményeit. Roboz, Kisfaludy Atala költői munkásságát így jellemzi: *„Soha nem dolgozik kenyérkeresetből, hanem az ihlet ösztönzésére; ezért nincs egy munkája sem, mely magán ne viselné a tehetség bélyegét. Egy címet ha megkap, az egész mű pár nap alatt lefolyik tollából, a nélkül, hogy igazítana rajta; mindig irónnal ír, az alkotásoknál a tintát nem ismeri. Phantáziája oly gazdag, hogy keze nem győzi elég gyorsan vezetni az írót; az ész sebes röptének a kéz csak gyenge szolgálja. Még is a mit teremt meg van benne az alapgondolat, az összhang, a forma, a meglepő báj és varázs. Ritkán ír, sokszor harcban áll buzdítóival. Még mindig nem lehet arról meggyőzni, hogy nem magának, de a közönségnek ír, s hogy eltemeti magában azt, ami egy nemzetnek volna kincse és értéke. A könnyelműségig hanyag; ha szorgalma arányban áll tehetségével, neve már régen túlszállt volna a határon.”* Hibájának rója fel, hogy *„képekben, hasonlatokban, sőt szavakban ismétlő. [...] Az ismétlés sem esik azonban hátrányára, mert olyan pompájába öltözteti azokat, hogy fel sem tűnik az ismétlés. Költészeti szabályokat, törvényt nem ismer, úgy termettek benne a műveit classicus alakba öntő gondolatokkal.”*<sup>27</sup>

Népszerűségének egyik fokmérője, hogy Simonfy Kálmán dallamot szerzetet *Virágos dalos mezőben...* című versére s Roboz szerint az egész országban dalolják.<sup>28</sup> A szentimentalizmustól erősen átitatott, verstanilag sem a legszerencsésebb költemény természetesen a szerelemről szól:

Virágos, dalos mezőben  
Esküvél szerelmet nékem,  
Az égen csillag ragyogott,  
Esküidre ament mondott.

És most az egész természet  
Bizonyágom lesz ellened  
S minden hangban így szól neked:  
„Én is hallottam esküdet!”!

A csillag is azt ragyogja,  
A patak is azt susogja,  
És azt rezgi a falevél:  
„Hallottam, midőn esküvél!”

A virág azt illatozza,  
Azt zengi a madárpanaszba,  
És azt lengi az esti szél:  
„Hallottam, midőn esküvél!”

És mind így szólnak szüntelen:  
„Te hitszegő! te hűtelen!”  
Csak én... én egy szót sem szólók,  
És így hallgatva meghalok.

Kisfaludy Atala által is „Első kísérletek”-nek nevezett versek tartalmukban – híven a szentimentalizmushoz – olykor az elmúlás, máskor a szenvedés, a kiszolgáltatottság érzését közvetítik.

Méla harang...

Méla harang, nyugalom harangja,  
Kit kísérsz az örök nyugalomra?  
Öreg volt-e s hosszú múlt mögötte,  
Vagy tán gyermek s nagy jövő előtte?

Ha öreg volt, múltjának emléki  
Fogják álmát körül lengedezni;  
Ha gyermek volt, a jövő nagy titka  
Lesz álmába beszőve s megoldva.

S míg ők múlton s jövőn merengnek,  
Mi a rideg, sivatag jelennek  
Pusztaságin révedezve járunk  
S csak remélünk, szenvedünk és várunk.

Évekkel később versformái finomulnak, tartalmukban azonban leggyakrabban megmaradnak „a valóságtól elforduló, szárnyaló költészetnek”.<sup>29</sup> Kivételt csupán ott tehetünk, ahol a valóságot, mint ihletet követhetjük nyomon.

Kisfaludy Atala hírnevének és kedveltségének felfelé ívelő pályáján hirtelen elhallgat. Oka, egyre súlyosbodó szembaja. Betegsége lélekben és testben egyaránt meggyötri. Szemét kímélnie kell. Egész nap sötét szobában tartózkodik, olvas, olykor társak, emberek nélkül tölti napjait. Úgy érzi, minden elveszett. A társak, szerkesztők ha várnak is tőle írást, úgy tudják, nem teheti már. Így telnek hosszú hetek, hónapok. Mégis ez az idő a meditáció, a költői elmélyülés ideje, mélyebb, érettebb versek formálódnak gondolataiban, legtöbbször betegségéről. Ezekről azonban a külvilág csak később szerez tudomást. Ilyen versek a *Beteg vagyok..*, vagy a *Magányosság*. Utóbbinak első versszaka a kórból adódó helyzetkép. Azt sugallja; minden olyan mint régen, csupán ő, ő más.

Magányosan sötét szobában  
Fekszem kínos beteg ágyban;  
Mellettem bús mécs lobog.

A kis óra ketyeg szépen,  
Úgy mint egykor, úgy mint régen  
– Szívem fájón feldobog.

*Halottak napján* című költeményében keserűen panaszkodik arról, hogy végtelenül magányos, egyedül van bújával, bajával:

Népes temetőben ragyognak a sírok  
– Én sötét szobámban csak egyedül sírok.

Szívében már nem a holtakat, de az élőket gyászolja, mert elhagyták őt. Önfájdalmában, végső elkeseredésében az elmúlásra gondol; ha életében magára hagyták, halálában is maradjon meg nyugalma.

Ha rámborul az álomtalan álom,  
A csillagtalan örök éjnek árnya,  
Ha néma lesz a lant, ne tudja senki,  
Hogy hol pihen a bus dalok leánya.

(Ha rámborul...)

Minden kétséget kizárva Kisfaludy Atala ezekkel a későbbi verseivel jutott el költészetének csúcsára. Ugyanakkor leszögezhetjük, mindezek ellenére költészetében nem irányteremtő, mint megannyi kortársa, mivel többé-kevésbé – fogalmazza meg Endrődi Sándor – Petőfi, illetve Arany nyomdokain indultak el, de megvannak és dicsérendők egyéni érdemeik is, amelyet a nép szolgálatában fejtettek ki.<sup>30</sup> Persze Endrődi ítélete akarva-akaratlan magán hordozza a kor ízlését is.

A hosszú hallgatást 1870-ben sikerült Roboz Istvánnak, a *Somogy* szerkesztőjének megtörnie. Nem véletlen öröme, amikor 1870. május 24-én „visszavihette a múzsák oltárához” s megjelentethette versét a *Somogyban*:

Az idő megy. –  
Kérlelhetetlen kézzel  
Tó vizére jéglepelt borít;  
És az ifjú szív kihúlva régen,  
Elfeledte tündér álmait...

Alszik a táj, fölötte egy édes  
Álom délibábja elvonul  
Fényes álom, tündér álom melyre  
Földi bánat árnya nem borul.

Ezt követően ismét sorra jelennek meg munkái a *Somogy* hasábjain. Természetesen, nemcsak szűkebb pátriája fogadja örömmel újbóli jelentkezését, de a fővárosiak is; a *Fővárosi Lapok*, majd később a *Petőfi Társaság Lapja*, a *Koszorú*, a *Vasárnapi Újság*, a *Képes Családi Lapok*. Nem csupán verseket ír, hanem a költeményeknél erőteljesebb novellákat is, amelyek közül különösen a *Migraine* nyeri meg az olvasók és kritikusok tetszését. Laczkó András Roboz Istvánról szóló tanulmányában Kisfaludy Atala ezen korszakáról a következőket írja<sup>31</sup> : a Roboz által közölt (értsd a *Somogyban* – Cs.G.) lírai darabjai közül kiemelkedik a *Kandalló tűzénél* című.

Mennyi ihlet, mennyi álom  
Mennyi harmat a virágon;

Mennyi fény és mennyi csillag  
Azt sem tudom hol ragyognak

Oda fenn-e a kék égen?  
Vagy tán mind itt kebelemben?

Szívem hevül, dobog, szökdel,  
Régi üdvvel, régi kedvvel. –

Örül, rímel, zajg mint egykor  
Óh múlt idő, óh gyermekkor...!

Önmaga és mások számára is fontos dologra jött rá, a külső és a belső világ különbségére, illetve az idő nagy problémájára, a múlandóságra. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy ezeket nem tudta igazán elmélyíteni. Pedig meditatív verseiben több helyütt észrevehető, hogy többre is képes lenne;

Mi az ember?  
Tenger cseppje,  
Mit a szélvész felkapott,  
Harmat, ha virág kelyhébe –  
Sár, ha porba hullott.  
S hogy mi volt a percnyi létben,  
Perc multával egy neki:  
Szél viharja, tenger árja –  
Elsodorja, elnyeli.

{*Mi az ember?*}

A Petőfi kultusz, a szépirodalom és az esztétika ápolására 1876-ban életre hívták a *Petőfi Társaság*ot. Megalakulásától kezdve, egészen 1904-ig Jókai Mór az elnöke. Kezdetben ellenzéki jellege volt, de később ez halványult. Folyóiratuk 1877-78-ban *Petőfi Társaság Lapja*, majd 1879 és 1885 között *Koszorú* címmel látott napvilágot. Tevékenységükhöz fűződik a Petőfi emlékek gyűjtése, a Petőfi ház létrehozása és fenntartása, a *Petőfi-Könyvtár* sorozat kiadása. E társaság nem sokkal megalakulása után tagjai közé választotta Kisfaludy Atalát. A felvétel pontos időpontját további kutatásoknak kell eldöntenie, mert a források eltérő évet jelölnek meg: 1876-ot, 1877-et és 1878-at.<sup>32</sup>

Kisfaludy Atala 18 éven keresztül csupán keresztnevét írta művei alá, amint azt már jeleztük. 1876-tól kezdődően írásait Kisfaludy Atala, tehát teljes névvel publikálja.

Hosszú, betegséggel terhes évek telnek el, míg Kisfaludy Atala végre rászánja magát, hogy immár elbeszéléseit szedje csokorba és kiadassa. A kötet *Rajzok* címmel 1879-ben jelenik meg Budapesten (Aigner Lajos). A 316 oldalas kötet hat elbeszélést, „rajzot” közöl. Sorrendben: *Mikor a fecske visszatér*, *A nagymama kukulája*, *Nyáréji álom*, *Migraine*, *Pál fordulása*, *A mit a szomorúfűz*

beszélt. Minden kétséget kizáróan Kisfaludy Atala ereje ezekben a rajzokban mutatkozik meg a legjobban. Természeti leírásai, mély emberi érzésekkel teli gondolatai egyszerű, könnyed, manírtól és sokszor a szentimentalizmustól is mentes stílusa megkapó. A kötet úgy tűnik, ennek ellenére nem fogyott kellőképpen. Erről így panaszkodik Roboz: *„Rajzai 1879-ben jelentek meg díszes, de nagyon is »drága« kiadásban a Franklin Társaság nyomdájából, mely irodalmilag becses kötetet sem pártfogolták méltólag; legtöbb előfizetője volt az irodalmi részvétéről dicséretesen ismert kaposvári közönségnél, és Somogy megyében; máshonnét a szegényig kevés. Valóban nem serkentő példák. Egy Endrődi Sándornak művére 36-40 előfizető, ennek is 1/3-át Somogy megye közönsége adta, – oly jelenség, melyet fájlatva lehet csak felemlíteni.”*<sup>33</sup> A kötet belső lapján ajánlás olvasható: *A Köttsei temetőnek! S mindjárt az első írásban a következő mondattal találkozunk. „Mikor a fecske visszatér, akkor az én gondolataim is hazafelé szállnak.”* Hazafelé. Kötcsére. Eszébe jutnak a régiek: Jancsika, Mici, az öreg Náni... Otthon van. *„... újra szívom áldott levegődet elvegyülve az egyszerű, fehér gyepszegfücske, a gyógyerejű zsálya, kedélyes levendula szívüdtő illatával, akkor látom szőlőhegyektől körülölelt, hűvös, árnyas völgyedet, napsugártól aranyos halmaidat, látom újra rózsapiros, harmatozó hajnalodat s csalogánydalos éjszakáid csillag ragyogását...”* (Mikor a fecske visszatér).

Újból emléket állít felejthetetlen nagyanyjának „A nagymama kukulája” furcsa címet viselő rajzában. A furcsaságot és érthetlenséget Kisfaludy Atala már az írás bevezetőjében feloldja: *„Ne nevessetek rajta. Bűbájos szó a kukula.”* – írja, s megjegyzi, hogy egyszerre tanulta meg a mama, papa és dada szavakkal. *„A »mama« az, a ki minden reggel csókkal ébreszt, és minden este csókkal altat el; a »papa« az, ki Oroszországból eleven kis lovat, tarka selyemkendőt s déligyümölcsöt hoz; a »dada« az, a ki egész nap dalol és mesél; a „kukula” pedig az a mi a nagymama fején tornyosodik... [...] ...nem volt az egyéb, mintegy a latin cuculus után elnevezett, kívül-belül nehéz fekete atlaszból készített főkötő.”*

A Migraine című írását itt is közli, minden bizonnyal az elbeszélés sikere adott ehhez alapot, joggal. A Pál fordulásában pedig társadalmi-rajzot kíván adni, nem kis tehetséggel.

A megjelent kötetet Á. E. szignóval Ábrányi Emil méltatta a Koszorúban<sup>34</sup>. Kisfaludy Atalát példaként említi, hisz *„a nő társadalmi élete Magyarországon még mindig szűkkörű, korlátolt, kezdetleges”* – írja, majd így folytatja: *„Neveltetése a régi chablonokban mozog”*. Ám ez nem szükségszerű vallja, *„hogy az alantóság, kisszerűség, korlátoltság nem organikus hiba, hanem neveléshiány a magyar írónőknél (is! – Cs.G.), arról egy fényes kivétel: az előttünk fekvő Rajzok írónője, Kisfaludy Atala tanúskodik. Fényes kivételnek mondtuk Kisfaludy Atalát, és ő valóban az. Mióta magyar nők tollat forgatnak, alig ismerünk közülük egyet is, ki annyira megközelítette volna a nagy európai irodalom színvonalát, mint ő.”*A

minden kétséget kizáróan elismerő kritikát így folytatja: „*Kisfaludy Atala valódi írói egyéniség. [...] Látjuk, hogy nem felületes benyomások, nem az írói hiúság szeszélyei készítetik írásra, hanem a bensejében forrongó teremtő ihletek, karöltve azzal a plasztikus műgonddal, mely a költői teremtésnek maradandóságot biztosít. Művein nem az olvasmányok visszahatása látszik, hanem a saját belvilágának visszatükrözése. [...] Éles szeme észreveszi a társadalom sokféle ferdeségeit, hallja jól a „vanity fair” zsibvásári zaját, de finom költői érzéke megóvja attól, hogy rajzaiban élő emberek helyett tendenciózus vázakat mutasson.*”

1880-ban, talán éppen Roboz István közbenjárásával a kaposvári Jeiteles Herman-féle könyvnyomdában megjelenik a *Kisfaludy Atala összes költeményei* című kötet. A feltételezés alapja, hogy Roboz ugyanezen nyomdában és ugyanezen évben jelenteti meg *A tükörből* című gyűjteményes munkáját s minden bizonnyal segítségére volt a pártfogolt és nagyra tartott íróőnek. *Kisfaludy Atala* gyűjteményes kötete két részre tagolódik. Az első rész a régi verseket gyűjti csokorba. A negyvennégy vers sorrendje kis eltéréssel megegyezik az 1861-es kiadásával. E blokkot megint „Felejthetetlen Nagyanyám emlékének szentelve” ajánlja. A másik blokk Újabb költemények címmel a következő ajánlást tartalmazza: „*Zsoldos Ignácnak mély tisztelettel s meleg ragaszkodásom jeléül.*”

Részben már szóltunk a kötetben megjelent versekről. Itt csupán leányához fűződő mély anyai szeretet két versét említeném a *Kis leányomhoz* és a későbbi *Fruzsinkámhoz* címűt, melyben az egész világot leánya arcának tükrében látja. A költemény utolsó versszakja:

De legüdvösségesebben  
Még is énnekem ragyog:  
Mikor édes kis orczádról  
Szól mosolyogva, „itt vagyok!”

(A versben a tavaszról van szó, így értendő)

Roboz fent említett *A tükörből* című kötetében neves kortársai között *Kisfaludy Ataláról* is ír. Számunkra érdekes leírást közöl az íróő mindennapjairól. A kötet 1880-ban jelenik meg, tehát ennek az időnek történéseit idézi: „*A világtól elzárkózott, de azért vendégeket szívesen fogad, szegényeket vigasztal, betegeket gyógyít, éppen mint „kukulás” öreganyja; csak két szép leánya és könyveinek él, melyekben képviselve van az egész világirodalom. Nagy meglepetés volt, hogy jótékony célú hangversenybeli közreműködésre még is meg lehetett nyerni, midőn tapsok és koszorúkkal jutalmazták. Jó és nemes szívét áldják a szegények, mert segély nélkül még egy sem hagyta el küszöbét. A természetet nem csak szereti, hanem imádja; innét meríti költeményeit, rajzait, azért olyan igazak, szívhez*

szólók, hogy rideg szabályok elleni vétséget örömmel bocsátja meg még a hideg kritikus is. Nyáron többnyire kint lakik a szőlőben, melyet férje nagy költséggel rendez be, és meleg égáji növényekkel díszíti fel kényelmére. Hajnalban kél, s a hegytetőkön lesi a napkeltét, harmatképződést, az erdők leveleinek őszi átváltozását, s órákig regél vendégeinek a természet ellesett csudáiról. [...] A rajongásig szerető édes anya."<sup>35</sup>

Azonban minden „visszavonulás” ellenére a Szalay-ház olykor fényes fogadásokat ad. 1893-ban Bródy Sándor, Ambrus Zoltán, Fenyő Sándor, 1896-ban Hazafi Veray János, 1909-ben Ady Endre a vendégük, de muzsikuskok, színidirektorok is megfordulnak a házban 36, ahol szíves vendégként vannak számon tartva. Ez hozzátartozik a műveit család társadalmi szokásaihoz.

Nem felejtethjük el azt sem, hogy ezidőtájt már két költő él a házban; Kisfaludy Atala és leánya Szalay Fruzsina (Obetko Károlyné), a halk szavú, ám a századvég egyik legjelesebb költőnője, aki a reá nagy hatással volt Sully-Prudhomme verseit elsőként ismertette meg a magyar olvasóközönséggel.<sup>37</sup> Versei 1890-től *A Hét*-ben jelennek meg, folyamatosan..

Szalayék 1899. februárjában Kaposvárra hívják Kiss Józsefet *A Hét* költő-szerkesztőjét. Persze nemcsak a neves literátort látják vendégül, de Szalay Fruzsina verseinek közlőjét is. A *Roboz* szerkesztette Somogy lelkesen számol be Szalayék által Kiss számára adott estélyről: „a kitűnő költő és lapszerkesztő, kinek balladáit országszerte szavalják; s a nagy tragika, Jászai Mari elbűvöli velük a közönséget – a napokban Kaposvárra jött.”<sup>38</sup> Laczkó András szerint Szalayék dzsentrí csillogású estélyt rendeztek Kiss tiszteletére, amelyen a város vezetői mellett természetesen megjelent Roboz István is.<sup>39</sup>

Az idősödő Kisfaludy Atala még jelen van az irodalmi életben. Endrődi Sándor *A magyar költészet kincsháza* című tekintélyes kötetében öt verssel szerepelteti a költőnőt.<sup>40</sup> Közülük az egyik – talán a legszebb – az elmúlásról szól.

#### Az ősz üdvözöl

A hervadásnak édes, méla bája  
Levélhullásban száll az ismert tájra;  
Az ősz üdvözlete egy sárguló levél  
Lehullva, lengve rám, szelíden így beszél:  
Letűnt tavaszról mért van álmodásod,  
Mikor körüled lomb hullását látod?  
Szíveden hervadás, hajadnak szála ősz, –  
Hulló levél te is, ím, üdvözöl az ősz!



Készülj! Az árnyak nőnek, itt az alkony,  
Hogy hervadt szívnek, lombnak nyugtot adjon;  
Készülj! Szelíden, halkán közelít a tél,  
S pihenni térünk mind: szív, lomb és falevél.

1904. április 18-án a kaposvári városháza dísztermében ötven fő gyűlik össze, hogy határozzon a *Berzsenyi Társaság* létrehozásáról. Az ülés elnöknek Roboz Istvánt, társelnöknek Kisfaludy Atalát választja. A május 15-i alakuló ülésen a tisztkarba választják elnöknek Roboz Istvánt, alelnöknek Szalay Fruzinát. A tiszteletbeli tagok között találjuk Kisfaludy Atalát.<sup>41</sup> A tisztelet azonban – úgy tűnik – a múltnak szól. Az irodalomban új arcok, új stílusok és kimagasló tehetségek jelennek meg. A korszak irodalmi stílusának jellegét elhatározóan az szabja meg, hogy az irodalmi ellenzék legkülönbélebb irányzatai, miközben szembefordulnak a konvencionális „népnemzeti” romantikus és akadémikus irányokkal: egyszersemind az önálló, művészi válaszadás lehetőségeit is keresik – hívja fel figyelmünket Diószegi András.<sup>42</sup> A hatvannyolc esztendő Kisfaludy Atala azonban nem óhajt ezekben a stílusirányzati csatákban részt venni. Csendesesen él, s amikor Kaposváron 1911. február 15-én meghal, nem véletlenül emlékezik a nekrológ emígy: „A *Petőfi Társaság* első írónöje s bátran mondhatjuk: a magyar irodalom legnagyobb írónöje hunyt el csöndesen, a mai nemzedék előtt már teljes ismeretlenségben.”<sup>43</sup>

Az utókor kegyetlen. Műveletlen emberek kezén szertehull történelmi, irodalmi, művészeti, építészeti – egyszóval kulturális – örökségünk. Számos példával szolgál múltunk. S Kisfaludy Atala óhaja fátumszerűen bekövetkezett. Sírja már nem létezik, csak helyét ismerjük. Erről így tudósít Lévai József többször idézett írásának befejező részében: „A Keleti temetőben, a bejárattól jobbra (a Hősök temploma után) a kerítés mellett található Tar Csatár síremléke. Tőle a jobboldali sírban van eltemetve Szalay Károly, Kisfaludy Atala, Szalay Fruzina, Obetko Károly. Sírjukra rátemettek. Méltó emlék állítása valamennyiünk feladata.”<sup>44</sup>

\* \* \*

Reóthy Ferenc átadott számomra egy négy oldalas feljegyzést, amelynek utolsó részében a következőket írja: „Az *Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában* kutatva találtam rá Kisfaludy Atala egy későn írt versére, melyet Rozsnyai Kálmán (*Van der Hoske*) emlékkönyvébe írt. Az emlékkönyv, melyben a külföldi és hazai írók legszebb versei, mondásai, feljegyzései, rajzai találhatóak. [...] Kisfaludy Atala verse Rozsnyai Kálmán emlékkönyvének 152. oldalán található.”

Sajnos jelzet hiányában a Rozsnyai-féle emlékkönyvet ez idáig nem sikerült beazonosítanom. Eddigi kutatásaim alapján az OSZK Kézirattárában

Rozsnyai-émlékkönyv címmel katalóguscédula nem található. További kutatásokhoz mindenképpen segítséget nyújt, hogy Reőthy Ferenc a verset lefényképezte. Ebből kiderül, hogy az öreg, reszkető betűk, dőlő sorok az élete vége felé közeledő költőnő üzenetét küldik az olvasónak. Még egy utolsó, csendes intés az itt maradók részére.

Elenyészni, mint az illat,  
Mellyel tova leng a szél. –  
Lehullani panasz nélkül, „  
Mint ősszel a falevél. –  
Elhalni, mint hárfa húrján  
A dal elhal szelíden. –  
Tündökölve hűlni, múlni,  
Mint a nap, ha lepihen.  
Elhervadni, mint virág  
Mely mosolygón hervad el.  
Azt kívánom, hogy halálom  
Így, mosolyogva jöjjön el.  
Mint a természet halála,  
Mikor az ősz közelít,  
Azt kívánom, hogy halálom  
Legyen szép, nemes, szelíd.  
De az ember a hamis hang,  
Mely összhangba nem megy át,  
Gyáva jajszóval zavarja  
Az örök harmóniát.  
Meghasonlásban magával  
Élni nem tud, halni fél. J  
óra gyenge, rosszra gyáva,  
Nyomorún hal, kínban él.  
Élte csak kínos haldoklás,  
Üdvöt benne nem talál.  
S ha már száz halállal küzdött,  
Akkor jó rá a halál.

(A tanulmány megjelenését követően, 1996-ban a sírt felújították. A fekete gránit obeliszken a következő felirat olvasható: *Két költőnő alussza itt örök álmát. Anya és leánya Kisfaludy Atala 1836-1911 és Szalay Fruzina 1864-1926*)

*Jegyzetek:*

1. A magyar irodalom története. IV. köt. Főszerk. Sötér István Bp. Akadémiai 1965. p. 26. (továbbiakban: MIT 1965)
2. MIT 1965. p. 27.
3. Gyulai Pál: Romhányi. Harmadik ének (4)
4. Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet: (hatodik kiadás) Bp. Magvető, én. (továbbiakban: Szerb A.) p. 350.
5. Szerb A. p. 350.
6. Lévai József: Regényes múlt, mostoha emlékezet. Kisfaludy Atala és Szalay Fruzina. In: Kaposvári Mutató 1989/8. (továbbiakban: Lévai, 1989.)
7. Mihály Gyula: Kötcse neves emberei (Kézirat)
8. Lévai, 1989.
9. Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Ötödik kötet. Pest, Ráth M. 18559. p. 262.
10. Nagy Imre: Kisfaludy család leszármazása. In: Turul 1896. p. 60.
11. Roboz István: Kisfaludy Atala. In: Roboz István. A tükörből. Kaposvár, 1880. (továbbiakban: Roboz, 1880.) p. 254.
12. Roboz, 1880. p. 256.
13. Roboz, 1880. p. 254.
14. Kisfaludy Atala: Mikor a szegény Kajári Náci még élt. Megjelent: Koszorú 1879. II. köt. pp. 21-46.
15. Szalay Károly. 1813. június 3-án született Dégen. Összetett egyéniség volt. Huszonhárom évvel idősebb feleségénél. A Szabadságharc alatt és után balatonleilei birtokán gazdálkodott. Itt ismerkedett meg későbbi feleségével. Kaposvárra költözésük után törvényszéki jegyző, majd 1861-ig vizsgálóbíró, ezt követően ügyvéd. Megszervezte a Somogy megyei függetlenségi pártot, indult az 1884-es képviseléválasztáson és antiszemita programmal be is jutott. Szerkesztette a pár hónapig élt antiszemita Magyar Újságot, Kaposváron a Népjognak volt szerkesztője. A tisztaeszlári perben, mint országos hírű ügyvéd Solymosi Eszter anyja nevében ő tartotta fenn a magánvádat. Négy cikluson keresztül volt Csurgó képviselője a parlamentben, s öccsével együtt mindvégig a függetlenségi párt színeiben. Meghalt 1906. szeptember 1-én. Öccse (Sz. Imre) egyébként a balatoni szőlőkultúra élharcosának számított, úttörője volt a balatoni vitorlásportnak és Lellén fürdőtelepet létesített. (Lásd. Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái XIII. köt. Bp. 1909. pp. 332-333. Tisztaeszlári per: 1882-ben meggyilkoltak egy Solymosi Eszter nevű 8 éves gyermeket. A gyilkossággal a községben élő zsidókat vádolták. Eötvös Károly a perbefogottak védelmére kelt és sikeres védőügyvédi munkája révén az 1883-ban megtartott perben a vádlottakat felmentették.
16. Roboz, 1880. p. 255.
17. Lévai, 1989.
18. Hölgyfutár 1858. július 20. p. 649. (betűhív átírás)

19. Pintér Jenő: Magyar Irodalomtörténet VII. köt. Bp. 1934.
20. Roboz, 1880. p. 255.
21. Laczkó András: Pályaképvázlat Roboz Istvánról. In. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 10. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1979. (továbbiakban. Laczkó, 1979.) p. 251.
22. Országos Széchényi Könyvtár 249.839
23. Laczkó András: Balaton és a költészet. In: Hévízi Almanach. Hévíz, 1992. p. 38.
24. Szépirodalmi Figyelő I. évf. 28.. sz. 1861. május 16. pp. 436-439.
25. Magyar sajtó története H/I, Szerk.: Kosáry Domokos, Németh G. Béla. Bp. Akadémiai 1985.
26. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. VI. köt. Bp. 1899. p. 400
27. Roboz, 1880. p. 259.
28. Roboz, 1880. p. 256.
29. Laczkó, 1979. p. 247.
30. Endrődi Sándor: Pórradalom után. In: A magyar irodalom története 1900-ig. Szerk.: Ferenczi Zoltán. Bp. Athenaeum 1913.
31. Laczkó, 1979. p. 248.
32. A Pallas Nagy Lexikona (X. köt. Bp. 1895.) és a Magyarország vármegyei és városai sorozat Somogy megyei kötete (Bp. 1913. p. 250.) az 1876-os évet, Faylné Hentaller Mariska: A magyar írónőről (Bp. 1889. p. 38.) az 1877-es évet, míg a Révai Nagy Lexikon (XI. köt. Bp. 1914. p. 678) és a Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái (VI. köt. Bp. 1899. p. 400) az 1878-as évet közlik. Roboz idézett munkájában (1880;) a következőket írja: „Nem régen a Petőfi Társaság tagjai közé választotta a kedvelt írónőt.” (p. 258.)
33. Roboz, 1880. p. 258.
34. Koszorú I. köt. Bp. 1879. pp. 571-573.
35. Roboz, 1880. pp. 259-260.
36. Lévai. 1989.
37. Armand Sully-Prudhomme (1839-1907) francia költő, kritikus és filozófus.
38. Somogy 1899. február 26.
39. Laczkó, 1979. p. 256.
40. Budapest, Athenaeum 1895.
41. Laczkó, 1979. p. 256.
42. MIT 1965. p. 1026.
43. Atala költeményei. Pest, Emich 1861. című kötetében, amely az OSZK-ban a 249.839 sz. alatt található, fedeztem fel azt a hátsó borítóhoz erősített cím, keltezés, szám nélküli újságkivágást, amelyben szignó, névalírás nélkül lehozták Kisfaludy Atala nekrológját. Kézzel a kivágott lap tetejére felírták: 1911.III. I.
44. Lévai, 1989.